Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi

Turkish Journal of Middle Eastern Studies

ISSN: 2147-7523

Cilt: 2 Sayı: 2, 2015 / Vol: 2 No: 2, 2015

Edip Asaf Bekaroğlu & Veysel Kurt
Mısır'da Otoriter Rejimin Sürekliliği ve Ordu: 'Arap Baharı' ve Sonrası Sürecin Analizi

Othman Ali
Post -ISIL Iraq: National Challenges and Opportunities

Mustafa Yetim
Şiddet Eğilimli ve Direniş Temelli Şii Aktivizmi: Hizbullah'ın Fikirsel ve Örgütsel Zemini

Ahmed A. Al Zandani
Yemen's Question: From the Struggle for Freedom to the Struggle for Survival

Bilgehan Alagöz & Ekber Kandemir
11 Eylül Sonrası Dönemde Bölgesel Güvenlik ve İran'ın Afganistan Siyaseti

İsmail Ediz
Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Filistin'de Toplum ve Siyaset 1919-1922

ORMER
Ortadoğu Enstitüsü
معهد الشرق الأوسط
Middle East Institute
پژوهشگاه خاورمیانه

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi
Cilt: 2 Sayı: 2, 2015 / Vol: 2 No: 2, 2015

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi
Turkish Journal of Middle Eastern Studies

Yılda iki kez yayınlanır/biannual

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi yılda iki kez yayınlanan hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar yayın kurulunda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve yayın kurulunun nihai onayıyla yayınlanır. Yayın kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazılan (sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımları vb.) bizzat inceleyip hakeme göndermeden doğrudan kabul ve red kararı verebilir.

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi
Sakarya Üniversitesi Esentepe Kampüsü, Ortadoğu Enstitüsü, 54187, Serdivan, Sakarya
Tel: (+90) (264) 2953602 **Faks:** (+90) (286) 2180533
Erişim: ormer@sakarya.edu.tr

Dergide yayınlanan yazılarda fikirler yalnızca yazar(lar)ına aittir. Dergi sahibini, yayıncıyı ve editörleri bağlamaz.

Baskı, Cilt İMAK OFSET
www.imakofset.com.tr

Grafik - Tasarım PRESTİJ REKLAM
www.prestijreklam.com
Tasarım: Orhan SAKA

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi Columbia International Affairs Online (CIAO), Worldwide Political Science Abstracts, ASOS Index, Erih Plus ve Index Islamicus tarafından taranmaktadır.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden basılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

TÜRKİYE ORTADOĞU ÇALIŞMALARI DERGİSİ

Turkish Journal of Middle Eastern Studies

Derginin Sahibi Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü adına,
Owner of the Journal Kemal İnat on behalf of Middle East Institute of Sakarya University

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / *Managing Editor*
Ali Balcı

Editörler / *Editors*
Kemal İnat, İsmail Numan Telci

Yardımcı Editör / *Asistant Editors*
Filiz Cicioğlu, Fatma Zehra Toçoğlu, Cüneyt Doğrusözlü

Kitap Tanıtım Editörü / *Book Review Editor*
İsmail Ediz

YAYIN KURULU / *EDITORIAL BOARD*

Doç. Dr. Mehmet Şahin (Gazi Üniversitesi), Doç. Dr. Sadık Ünay (İstanbul Üniversitesi), Doç. Dr. Ahmet Uysal (Marmara Üniversitesi), Doç. Dr. Ahmet Öztürk (İstanbul Üniversitesi), Doç. Dr. Ferhat Pirinççi (Uludağ Üniversitesi), Doç. Dr. Şaban Kardaş (TOBB Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Nebi Miş (Sakarya Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Enes Bayraklı (Türk-Alman Üniversitesi)

DANIŞMA KURULU / *ADVISORY BOARD*

Prof. Dr. Berdal Aral (İstanbul Şehir Üniversitesi), Prof. Dr. Gencer Özcan (Bilgi Üniversitesi), Prof. Dr. Burhanettin Duran (SETA), Prof. Dr. Aristotle Kallis (Lancester Üniversitesi), Prof. Dr. Jurgen Bellers (Siegen Üniversitesi), Prof. Dr. Atilla Arkan (Sakarya Üniversitesi), Prof. Dr. Birol Akgün (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi), Prof. Dr. Tayyar Arı (Uludağ Üniversitesi), Prof. Dr. Muhittin Ataman (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi), Prof. Dr. Arif Bilgin (Sakarya Üniversitesi), Prof. Dr. Tim Jacoby (Manchester Üniversitesi), Doç. Dr. Mesut Özcan (T.C. Dışişleri Bakanlığı), Doç. Dr. Tuncay Kardaş (Sakarya Üniversitesi), Doç. Dr. Abdulhamit Kırmızı (İstanbul Şehir Üniversitesi), Doç. Dr. Alev Erkilet (İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi), Doç. Dr. Mustafa Kemal Şan (Sakarya Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Erdem Özlük (Selçuk Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Mustafa Cüneyt Özşahin (Necmettin Erbakan Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Hasan Gümüşoğlu (Yalova Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. İsmail Gündoğdu (Sakarya Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. Mehmet Zeki Ak (Sakarya Üniversitesi), Yrd .Doç. Dr. Ali Aslan (SETA), Yrd. Doç. Dr. Muhammed Mücahid Dündar (Sakarya Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. İbrahim Efe (Kilis 7 Aralık Üniversitesi), Dr. Mehmet Özkan (TİKA)

TÜRKİYE ORTADOĞU ÇALIŞMALARI DERGİSİ
Turkish Journal of Middle Eastern Studies
Cilt: 2, Sayı: 2, 2015 , ss.1-36

Mısır'da Otoriter Rejimin Sürekliliği ve Ordu: 'Arap Baharı' ve Sonrası Sürecin Analizi

Edip Asaf Bekaroğlu* & Veysel Kurt**

Özet

Mısır otoriter rejiminde ordu kurucu bir role sahiptir. Bununla birlikte tarihsel süreç içinde kazandığı siyasal pozisyon ve ekonomik gücü sayesinde sistem içinde gittikçe özerkleşen bir pozisyona evirilmiştir. Rejim, ordu ile cumhurbaşkanı arasındaki güçlü koalisyonla varlığını sürdüre gelmiştir. 25 Ocak 2011'de başlayan ayaklanma sürecinde sona eren bu koalisyon, Mübarek iktidarının yıkılmasının temel nedeni olmuştur. Ayaklanma sürecinin başlangıcında kararsız ve tutarsız görünen ordu, Mısır siyaseti ve ekonomisindeki imtiyazlı konumunu sürdürecek kontrollü bir geçişin önünü açmıştır. Bu anlamda Mübarek'in devrilişine göz yummak ile 3 Temmuz askeri darbesi aynı stratejinin parçalarıdır.

Anahtar Kelimeler: *Ortadoğu'da Otoriter Rejimler, Sivil-Asker İlişkileri, Arap Baharı, Mısır*

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, edipasaf@istanbul.edu.tr
**Arş. Gör., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, kurtveysel@gmail.com

TURKISH JOURNAL OF MIDDLE EASTERN STUDIES
Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi
Vol: 2, No: 2, 2015, ss.1-36

Durability of the Authoritarian Regime and the Military in Egypt: An Analysis of 'The Arab Spring' and Aftermath

Edip Asaf Bekaroğlu* & Veysel Kurt**

Abstract

Egyptian military is not only the founding actor of the authoritarian regime, but also has been an increasingly autonomous institutional and economic power within the system. It was an important factor in the fall of Mubarak regime with the popular uprisings started January 25, 2011. The military, which seemed hesitant and inconsistent in the early days of uprisings, opened the way for a controlled transition where it could keep the political and economic privileges. In that sense, both condoning Mubarak's fall and initiating the military coup on July 3rd, 2013 are the parts of the same strategy.

Keywords: *Authoritarian Regimes in the Middle East, Civil-Military Relations, Arab Spring, Egypt*

*PhD. Asst. Prof. Istanbul University, Political Science and International Relations, edipasaf@istanbul.edu.tr
**Res.Asst.,Istanbul Medeniyet University, Political Science and Public Administration, kurtveysel@gmail.com

Giriş

Otoriter rejimlerin bir gün demokrasiye evirilmesinin kaçınılmaz olduğuna dair iyimser beklentiler sosyal bilim literatüründe terk edileli çok olsa da hem analistler hem de politika yapıcılar bunu mütemadiyen unutuyorlar ve otoriter rejimlerdeki her hareketlenme sonrasında bize demokrasiyi müjdeliyorlar. 2011'deki "Arap Baharı" dalgasında da bu tür erken iyimserlikler siyasi analizlere hâkim olmuş, ancak çok geçmeden, otoriter rejimler değişime karşı mukavemetleri ile bizleri siyasetin gerçeklerine davet etmiştir.

1974 yılında Huntington'un "Üçüncü Dalga" olarak adlandırdığı demokratikleşme süreci başladığında dünyada demokrasi ile yönetilen ülke sayısı 40 civarında ve bu ülkelerin sadece birkaç tanesi Batı dünyasının dışında idi. 1974-1990 arasındaki üçüncü demokratikleşme dalgasıyla ise Doğu Avrupa, Latin Amerika, Doğu Asya ve Afrika'da en az 30 ülke daha demokrasiye geçmiştir.[1] Öte yandan, Plattner ve Diamond'ın ifadesiyle, "Üçüncü Dalga demokratikleşmesinin en çarpıcı özelliklerinden biri de Arap dünyasına dokunmakta başarısız oluşudur".[2] Gerçekten de 2011 yılında Arap toplumlarını saran ayaklanmalar sonucunda kimi otoriter liderlerin devrilmesine kadar, dünyanın hemen her bölgesinde demokratikleşme dalgalarından etkilenmeden varlığını sürdürebilen tek bölge Arap otoriter rejimlerinin bulunduğu Ortadoğu'dur.

Bu makalede Arap otoriteryenizminin en tipik örneklerinden biri olan Mısır'daki rejim değişimine yönelik çabalar ve sonuçları analiz edilecektir. Mısır, sürekli bir demokratikleşme beklentisi olduğu halde otoriter rejimi istikrarlı bir şekilde devam ettiren en çarpıcı ülkelerden biridir. Mısır, Batılı demokrasilerle stratejik düzeyde ilişkiler kurmuş, ülkede uzun yıllar düzenli olarak seçimler yapılmış, bu seçimlerde farklı partiler yarışabilmiş, hatta muhalefet parlamentoda sandalye sahibi olabilmiştir. Ancak parlamento ve başkanlık seçimlerinin tarihçesine bakıldığında iktidarın hiç el değiştirmeden devam ettiği görülür. Yani çok partili seçimler yanında demokrasinin bir diğer önemli şartı olan iktidarın barışçıl yöntemlerle el değiştirebilmesine

1 Samuel Huntington, "Will More Countries Become Democratic", *Political Science Quarterly*, Vol. 99, No.2, Summer, 1984, s.196-197.

2 Marc F. Plattner, Larry Jay Diamond, "Democratization in the Arab World?", *Journal of Democracy*, Volume 13, Number 4, October 2002, s. 5.

olanak veren yasal ve kurumsal düzenleme[3] Mısır'da mevcut değildir. Hüsnü Mübarek 1981-2011 yılları arasında başkan olarak kalmış; bu dönemde iktidar partisi olan Ulusal Demokrat Parti (UDP) ise 2005'teki hariç olmak üzere yapılan her seçimde parlamentodaki sandalyelerin en az %80'nine sahip olmuştur. Nitekim 28 Kasım 2010 tarihli ilk tur parlamento seçimleri de bu tartışmaların gölgesinde yapılmıştır. Muhalefetin bir kısmı seçimlerin adil ve açık bir şekilde yapılmadığı gerekçesi ile seçimleri boykot etmiş, ilk tur seçimlere giren Vafd Partisi ve İhvan-ı Müslimin (Müslüman Kardeşler, MK) ise ellerindeki sandalyelerin nerdeyse tamamını yitirince ikinci tura katılmamaya karar vermişlerdir. Muhalefeti tamamıyla silen 2010 seçimlerine dönük tepkiler sonucunda ise milyonlarca Mısırlı 25 Ocak 2011'de sokaklara dökülmüş ve Mübarek iktidarı nihayet 11 Şubat'ta sonlanmıştır.

Hüsnü Mübarek 30 yıllık başkanlığı boyunca, iktidarının sürekliliğini garantileyecek siyasi sistemden hiç taviz vermezken, ilginç bir şekilde sosyal ve ekonomik sistemde çeşitli liberalleşmelere de gitmiştir. Ancak bu liberalleşmeye dönük reformlar, başta güçlü başkanlık yetkileri olmak üzere, olağanüstü hal, güvenlik birimlerinin sivil toplumu baskılaması gibi nedenlerle, siyasi sistemde sahici bir demokratikleşmeyi beraberinde getirmemiştir. Sadece sistemin toplumsal tabanında gerçekleşecek gerilimler ve patlamaların önünü kesmek için yürütülen bir strateji olarak düşünülebilecek bu açılımlar ve liberalleşmeler[4] aslında otoriter rejimlerde yer yer rastlanabilecek türden gelişmelerdir. En nihai amacı iktidarı devam ettirmek olan otoriter rejimler, iktidarlarını tehlikeye atmayacak çeşitli açılımları toplumsal hareketlenmelerin tamamıyla kontrolden çıkmaması için gerekli görebilirler. Bir tür hayatta kalma stratejisi olan bu yöntem Mübarek tarafından oldukça mahir bir şekilde uygulanmıştır. Bu makalede ise söz konusu stratejinin 2011'de nasıl ve neden çöktüğü sorusuna cevap aranmaktadır. Makalenin temel hipotezi; Mısır otoriter rejimini oluşturan koalisyonunun en merkezi ve güçlü aktörü olan ordunun tavrının otoriter rejimin devamında, çökmesinde veya yeniden inşasında belirleyici değişken olduğudur.

3 Adam Przeworski, *Democracy and the Market; Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, New York: Cambridge University Press, 1991.

4 Maye Kassem, "Democratization" Reforms as a Means of Stabilizing Authoritarian Rule İn Contemporary Egypt", Ed:, Dietrich Yung, *Democratization and Development: New Political Strategies for the Middle East,* NewYork: Palgrave Mc Millan, 2006, s. 130.

Kitlesel ayaklanma rejim değişikliğinin ön şartı olabilir, ancak yeter şartı değildir. Arap Baharı sürecinde halk ayaklanmalarına rağmen rejim değişiminin gerçekleşmediği Suriye, Yemen, Bahreyn, Libya gibi örnekler bu durumun önemli bir göstergesidir. Rejim değişikliğinin mümkün olması için rejimi oluşturan koalisyon içinde bir bölünme, özellikle de güvenlik sektörünün siyasi iktidardan desteğini çekmesi gerekir. Mısır örneğinde buna benzer bir süreç yaşanmış, ordu 2011'deki ayaklanan halk ile Mübarek iktidarı arasında başlangıçta belirgin bir tavır almasa da bir süre sonra Mübarek'in iktidarı devretmesi yönünde görüşünü bildirmiştir. Öte yandan, Mübarek iktidarının devrilmesinin rejimin sonu anlamına gelmediği, önce ordunun 2011 sonrası süreçte Mısır'daki başat aktör olma durumunu koruyacak mekanizmaları harekete geçirmesi ile zımnen, daha sonra da demokratik yolla seçilen ilk başkan olan Muhammed Mursi'ye karşı yapılan 3 Temmuz 2013 askeri darbesi ile alenen görülmüştür.

Bu temel tez çerçevesinde şekillenecek makalede öncelikle Arap otoriteryenizmi ve demokratikleşme hakkındaki literatür tartışılacak, sonra da Mısır otoriter rejiminin Cemal Abdül Nasır ile birlikte nasıl inşa edildiği, Enver Sedat ve özellikle Hüsnü Mübarek ile otoriter yapının nasıl ve hangi araçlarla süreklilik kazandığı incelenecektir. Son olarak 25 Ocak 2011'de başlayan ayaklanmaların yol açtığı yeni siyasal ortamda ordunun tavrı çerçevesinde Mübarek iktidarının nasıl ve neden devrildiği, sonrasında ise neden bir askeri darbe yaşandığı analiz edilecektir.

"Arap İstisnacılığı" ve Ordu

Demokrasi dalgalarının hiçbirinin neden Arap dünyasına uğramadığı sorusu dikkate değerdir ve demokratikleşme literatüründe bu soruya cevap vermeye çalışan birçok çalışma vardır. Bu literatürün bir kısmı demokrasiyi bölgenin kültürel ve politik karakteri ile uyumu bağlamında tartışmakta[5] bir kısmı da, demokratikleşmenin bütün ekonomik liberalleşme ve politik

5 Elie Kedourie, *Democracy and Arab Culture*, London: Frank Cass: 1994; Huntington, age; Adrian Karatnycky, "Muslim Countries and the Democracy Gap", *Journal of Democracy*, Volume 13, Number 1, January 2002, 99-112; Stepan Voigt, "Islam and the Institutions of a Free Society", *The Independent Review*, v. X, n. 1, Summer 2005, 59-82; Alfred C. Stepan ve Robertson, Graeme B., "An 'Arab' more than 'Muslim' Electoral Gap", *Journal of Democracy,* 14:3, s. 29-44.

reformlara rağmen neden gerçekleşmediğini sorgulamaktadır.[6] Söz konusu çalışmalarda bir süre sonra soru farklı bir şekilde sorulmaya başlanmış ve otoriter Arap rejimlerinin varlıklarını nasıl sürdürdüğü üzerine yoğunlaşılmıştır. İlginç bir şekilde, demokratikleşme literatürünün üzerinde yoğunlaştığı ve demokratikleşmenin önünü açması beklenen liberalleşme gibi unsurlar, otoriter rejimlerin sürekliliğini sağlayan stratejilerin manevra alanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dünyanın birçok bölgesinde otoriter rejimlerden demokrasiye geçiş yaşanmaktayken, Arap rejimlerinin bu değişim sürecine karşı dayanması, "Arap istisnacılığı" kavramı ile açıklanmıştır.[7] Bu kavram ekseninde yürütülen tartışmalar, diğer ülkelerde siyasi değişim getiren uluslararası baskı, sivil toplum örgütlerinin yaygınlaşması, halkın değişim talebi veya devrimci toplumsal hareketler gibi şartların Arap rejimlerinin dayanıklılığını ve sürekliliğini neden sarsamadığına ilişkindir. "Arap istisnacılığı" yaklaşımı kültürel, yapısal ve kurumsal olmak üzere üç farklı kategoride değerlendirilebilir.

Kültürel yaklaşımda Arap otoriteryanizmi, bölgenin tarihi, kültürel, dini unsurları ile ilişkilendirmektedir. Huntington'un 1984 yılında yayınlanan "Will More Countries Become Democratic" başlıklı makalesi ve Eddie Kedourie'nin 1992 yılında yayınlanan *Democracy and Arab Political Culture* isimli kitabı bu yaklaşımın öncü çalışmalarıdır. Bu yaklaşıma göre, Arap siyasi kültürü İslam dini tarafından şekillendirilmekte, İslam dininde ise demokrasi için gerekli olan temsili yönetim, çoğulculuk veya laiklik gibi değerler bulunmamaktadır[8]. Bu iddianın ve varılan sonucun analitik yaklaşımdan ziyade genellemelere, İslam dini ile ilgili daha önce yapılmış oryantalist yorumlara ve metodolojik seçmeciliğe dayanması önemli bir eleştiri sebebidir.

---

6 Jason Brownlee, "The Decline of Pluralism in Mubarak's Egypt," *Journal of Democracy*, Volume 13, Number 4, October 2002, s.7 pp. 5-14, Ellen Lust, "Missing the Third Wave: Islam, Institutions and Democracy in the Middle East", *St Comp Int Dev*, (2011) 46, 163–190; Ellen Okar, "The Management and Manipulation of Political Opposition", Comparative Politics, Vol. 36, No. 2 (Jan., 2004), pp. 159-179; Eva Bellin, "The Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Exceptionalism in Comparative Perspective", *Comparative Politics***,** Vol. 36, No. 2.

7 Stepan ve Robertson, age. s. 29-44.

8 Huntington, age; Karatnycky age; Kedouire age; Voigt age.

Öte yandan, yapısal yaklaşım otoriter Arap rejimlerinin sürekliliğini ekonomi-politik bir çerçeve içinde açıklamaktadır.[9] Buna göre otoriter Arap rejimlerinin sürekliliğini açıklamak için büyük oranda yeraltı zenginliklerinden elde edilen gelirlerle şekillenen "rantiye devlet" ekonomisine bakmak gerekmektedir. Örneğin, petrol ile otoriter rejimlerin sürekliliği arasında bir ilişki kuran Michael L. Ross,[10] yalnızca petrolün değil, diğer yeraltı kaynaklarının da otoriteryenizmle doğrudan ilişkili olduğunu, demokratikleşmeyi engellediğini ve bu durumun yalnızca Ortadoğu rejimleri ile sınırlı olmadığını iddia eder. Larry Diamond da gelirinin büyük çoğunluğunu petrol ihracatından elde eden 23 ülkenin hiçbirinin demokrasi ile yönetilmediğini, çünkü bu tür ülkelerde vergi ve bankacılık sistemi, girişimcilik ve piyasa ekonomisinin işlevsizliği ile zayıf sivil toplum birleşip demokrasiye geçememenin yapısal sebebini oluşturmaktadır.[11] "Rantiye devlet" yaklaşımını eleştiren Waterburry[12] ise 20. yüzyıl dâhil olmak üzere tarihin herhangi bir döneminde vergilendirmenin politik taleplere neden olmadığını; aksine, ağır vergilerin ülkelerin özellikle kırsal kesimlerinde isyana neden olduğunu ancak yine de bu isyanların rejimlerin dönüşümüne dair politik taleplere dönüşmediğini savunmuştur. Ayrıca, Arap rejimlerinin 1980'lerden sonra geçirdiği ekonomi-politik dönüşüm de bu varsayımların sorgulanmasını arttırmıştır. Örneğin Mısır'da Nasır'ın devletçi ekonomi politikaları 1970'te başlayan "infitah" politikaları ile dönüşüm geçirmeye başlamış ve özellikle 1980'lerden sonra gerçekleşen özelleştirme hamleleri yoluyla ülkenin ekonomi-politiği temelden değişmiştir. Bu yaklaşıma bir diğer eleştiri ise, otoriter rejimlerin petrol gelirinden yoksun Mısır, Suriye, Tunus gibi ülkelerde de yaygın bir şekilde bulunmasıdır.

Son olarak, kurumsal yaklaşım otoriter Arap rejimlerinin sürekliliğini rejimi oluşturan kurumların etkileşimlerine bağlamaktadır. Örneğin, Brownlee iktidar partisinin devamlılığına odaklanır. Buna göre, otoriter

9 Simon Bromley, "Middle East Exceptionalism, Myth or Reality", *Democratization*, Ed., David Potter v.d., Cambridge: Polity Press, 1997, s.332.

10 Ross, Michael L., "Does Oil Hinder Democracy?" , *World Politics* 53, No. 03, June 13, 2001, , s. 325-327.

11 Diamond, Larry, "Why Are There No Arab Democracies", *Journal of Democracy*, Volume 21, Number 1, January 2010, s.93-112.

12 John Waterburry, "Democracy Without Democrats? The Potential for Political Liberalization in the Middle Est", Eds. Ghassan Salame, *Democracy Without Democrats? The Renewal of Politics in the Muslim World*, New York: I. B. Tauris, 28.

rejimler devamlılıklarını karizmatik, dirayetli ya da acımasız bir lidere değil, ulusal meseleleri domine edecek ve elit çatışmasını tehlikeli bir eşiğe gelmesini engelleyecek bir siyasal organizasyona, özellikle de bir siyasi partiye ihtiyaç duymaktadır. Parti, iktidar koalisyonu üyeleri için güç dağılımını düzenler ve çıkarcı liderleri bu koalisyona bağlar. Bu durum, iki sonucu kendiliğinden doğurur. Birincisi, iktidar partisi farklı oportünistik unsurları çeşitli araçlarla besleyerek kurumsal düzeyde bir arada ve merkezde tutar. İkinci sonuç ise, bu ittifakın içine girmeyi reddeden muhalefet, ulusal karar alma mekanizması dışında kalarak marjinalleşir.[13] Kurumsal yaklaşıma bir başka örnek ise rejimin muhalefeti bölme stratejisine odaklanıp, rejimin istikrarını muhalefetin bütünleşememesine bağlayan Okar'dır. Arap ülkelerinde, rejim "İslamcı tehdit" söylemini devreye sokarak İslamcı ve seküler muhalif grupların işbirliği yapma ve birlikte hareket etmesini engellemeye çalışmaktadır. Rejim bu amacına ulaştığında muhalefetin politik talep gücü zayıflamaktadır. [14] Kurumsal yaklaşım da güvenlik güçlerini kendi içlerinde yekpare bir yapı olarak değerlendirmesi, kurumlar arası ilişkiler dışındaki toplumsal ve siyasi faktörleri göz ardı etmesi ve uluslararası etkileri analiz dışı bırakması gibi sebeplerle eleştirilmektedir.

Kurumsal yaklaşım içinde ordunun konumuna özel önem atfeden bir literatür de vardır. Ordular, zor ve şiddet unsurlarını kullanarak veya kullanma tehdidinde bulunarak bileşeni oldukları otoriter rejimlere yönelen tehditleri bastırma kapasitesine sahiptirler. Öte yandan Schmitter'in deyişiyle silahlı kuvvetler, rejime karşı muhalefetle işbirliği yoluna gitmeseler bile, rejim karşıtı hareketleri tolare ederek ("if not by commission then by omission")[15] değişimin önünü de açabilir. Bu noktada ortaya çıkan soru orduların hangi şartlarda kitlelere müdahale ettiği, hangi şartlarda iktidar değişimine örtük ya da açık bir şekilde destek verdikleri sorusudur.

Stephan ve Chenoweth'e göre eğer halk ayaklanmasının hacmi büyük ve yöntemi şiddet içermiyorsa silahlı kuvvetler, iktidardan yana değil değişim taleplerinden yana olmaktadır. Barışçıl yöntemi benimseyen değişim

13 Brownlee, age, s.2-3.

14 Okar, age. s. 169.

15 Philippe C. Schmitter, "Speculations about the prospective demise of authoritarianregimes and its possible consequences", *Revista de Ciéncia Politica*, 1985, s.99.

talepleri silahlı kuvvetleri tehdit etmeyeceği için ordu gösterilere rejim lehine müdahale etmekten kaçınacak ve böylece rejim, isyanı bastırma kapasitesinden yoksun kalacaktır.[16] İktidar koalisyonu yaklaşımını kullanan Mesquita ve Smith'e göre ise otoriter rejimlerde silahlı kuvvetlerin iktidarın yanında yer alıp almaması kritik önemi haizdir ve bunu belirleyen temel unsur mali durumdur.[17] Silahlı kuvvetler ekonomik durumu ve imtiyazlarındaki olası değişimlere bağlı olarak rejimi savunmakta veya muhalefeti desteklemektedir. Eğer rejimin devamı ordunun imtiyazlarının devamını garantiliyorsa ordu bir rejim değişimini istemeyecek, isyancılara müdahale edecektir. Sahip oldukları mali avantajlarda bir azalma söz konusu olduğunda ise ordunun kitlelere müdahale etme isteği olumsuz etkilenecektir.

Ordunun rejim değişimi karşısındaki tavrını siyasi liderlikle değil, silahlı kuvvetlerin yönetiminin bölünüp bölünmeyeceği meselesi ile ilişkilendirenler de vardır. Kendi iktidarını olası bir darbeden korumak amacıyla otoriter liderler subaylar arasında hizipleşmeye yol açacak yöntemler kullanabilirler.[18] Bir ayaklanma karşısında ise bu hiziplerin emir komuta zincirine uymayacağı korkusu ile ordu kışlasından çıkıp isyancılara karşı hareketlenmekten kaçınabilir.[19]

Eva Bellin ise ordunun atacağı adımı etkileyen dört değişken belirlemiştir: mali yapı, uluslararası destek, ordunun kurumsallaşma derecesi ve muhalif hareketlerin niceliği ve niteliği. Bu değişkenlerden ilk ikisi rejimin kapasitesini, son ikisi ise rejimin (veya ordunun) müdahale isteğini etkiler. Mali yapının bozulması orduyu siyasi iktidardan ayrıştırır ve iktidar değişiminin önünü açar. Kurumsallaşma derecesi yüksekse ordu kitlelere müdahale etmez. Uluslararası desteği kazanan taraf daha meşru bir noktaya gelir ve ordunun tavrını şekillendirir. Muhalif hareketlerin büyüklüğü ve ideolojik bir kalkış noktasının olmaması da ordunun iktidardan ayrışmasına

16 Maria J. Stephan and Erica Chenoweth, "Why Civil Resistance Works: The Strategic Nonviolent Conflict", *International Security*, 2008, Vol. 33, No. 1, s.13.

17 Bruce Bueno de Mesquita ve Alastair Smith, *The Dictator's Handbook: Why Bad Behavior is Almost Good Politics*, Newyork: Public Affairs, 2012, s.21.

18 Joel Migdal, *Strong societies and weak states: State society relations and state capabilities in the Third World,* Princeton: Princeton University Press, 1988, s.211-212.

19 Terrence Lee, "The Armed Forces and Transitions from Authoritarian Rule, Explaining the Role of the Military in 1986 Philippines and 1998 Indonesia", *Comparative Political Studies*, Volume 42 Number 5, May 2009,s.645, s. 640-669.

neden olabilir. Bellin'e göre, bu dört unsurdaki gelişmeler rejim değişimine yönelik hareketler karşısında güvenlik güçlerinin "istek ve kapasitesi"ni etkilemektedir. [20] Büyük oranda Theda Skocpol'un devrim teorisinden etkilenen Bellin kısaca güvenlik güçlerinin rejimin kontrolü altında olduğu sürece değişimin mümkün olmadığını savunmuştur.

Bir diğer yaklaşıma göre ordu siyasetle ilişkisini kurumsal çıkarlara göre şekillendirmekte ve kitlesel ayaklanma anlarında da benzer kriterler çerçevesinde bir pozisyon almaktadır. Kandil'e göre Mısır'da 25 Ocak devrimi, sonrası ve hatta 3 Temmuz darbesinde ordunun siyasetle kurduğu ilişkisini ve stratejik tercihlerini tarihsel-kurumsal bakış açısıyla açıklamak mümkündür. Buna göre ordunun çıkarlarını analiz edebilmek için bir avuç generalin arzuları çerçevesinde değil bir bütün olarak kurumun çıkarlarına odaklanmak gerekmektedir.[21]

Bu çalışmaların her biri ordunun sivil ayaklanmalar karşısındaki tavrını belirli bir dereceye kadar açıklayabilmektedir. Ancak orduların rejimle kurduğu karşılıklı varoluşu belirleyen ilişkiyi gözden kaçırmaktadır. Bu çalışmada Mübarek iktidarına karşı ayaklanmalarla başlayan ve 3 Temmuz darbesi ile sona eren süreç, ordunun 1952'den beri rejimle olan ilişkisi bağlamında açıklanmaktadır. Ortadoğu'da mevcut rejimlerin kuruluşlarında orduların merkezi rolü göz önünde bulundurulmalıdır. Özellikle orduların modernleşme ya da devrim anlarında etkili olduğu ülkelerde ordunun siyasi iktidar ile güçlü bir ilişkisi söz konusudur. Bu ülkelerde ilişkiler durağan değildir ve yeni gelişmeler ve dinamikler hem yönetici elitlerin hem de devrimci ordunun niteliklerinde ve birbirleriyle ilişkilerinde birtakım değişikliklere yol açar.[22] Perlmutter'in "Pretoryen" devletler olarak tanımladığı bu ülkelerde Anayasal değişimler ordunun etkisi altında gerçekleşir, ordu hükümet ve bürokrasinin karar alma mekanizmalarına çeşitli yollarla müdahil olur. Bu yüzden pretoryen devletlerde ordu politik yapı ve kurumlar

20 Eva Bellin, "Reconsidering the Robustness of Authoritarianism in the Middle East, Lessons from the Arab Spring", *Comparative Politics*, January, 2012, s. 129. 127-149.

21 Hazem Kandil, "Mısır'da İki Devrim Arasında Ordu ve 30 Haziran 2013'ün Tahlili", Çev: Akın Emre Pilgir, Der: Y. Doğan Çetinkaya, ***Ortadoğu: Direniş, Devrim, Emperyalizm***, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s.91.

22 Bayram Sinkaya, "Devrimci Ordu ve Siyaset: İslam Devrimi Muhafızları Ordusu Örneği", *Ortadoğu Etütleri*, Temmuz 2011, Cilt 3, Sayı 1, s.129-130.

üzerinde belirleyici bir role sahiptir.[23] Cook'un "yönetmeden hükmeden ordular"[24] tanımlaması da bu bağlamda açıklayıcı olmaktadır. Bu analizlere uygun şekilde ordu Mısır'da 1952'den beri siyaset ve ekonomi üzerinde başat bir rol oynamış, bu etki Nasır, Sedat ve Mübarek dönemlerinde değişen uluslararası şartlar ve ekonomi-politiğe rağmen farklı karakterler kazansa da büyük oranda aynı kalmıştır. 2011-2013 arasındaki süreci analiz etmeden önce Mısır otoriter rejiminin inşa ve kurumsallaşma tarihini ve rejim içinde ordunun yerini tartışmak gerekmektedir.

Mısır Otoriteryenizmi, Reform-Baskı Mekanizması ve Ordu

Mısır, otoriteryenizmin tarihsel süreklilik arz ettiği en çarpıcı ülkelerden biridir. Cemal Abdül Nasır ile 1952'de kurulan otoriter sistem 2011'de Hüsnü Mübarek'in devrilmesi ve demokratik seçimlerin yapılması ile son bulsa da 2013'deki askeri darbe ile sürekliliğini muhafaza etmiş görünmektedir. Mısır'daki otoriter siyasi sistemin üç temel unsuru göze çarpmaktadır. Birincisi, Başkan ve onun kontrolündeki Ulusal Demokrat Parti (UDP)'dir. Başkan, sistemin yürütücüsü iken Parti, Mısır'daki çeşitli kesimleri sisteme entegre eden bir mekanizma işlevi görmektedir. İkinci unsur ise ordudur. Bir yanda İsrail ile defalarca savaşmış bir ordu olmaktan kaynaklanan kurumsal karizma ve meşruiyet diğer yanda sürekli artan ekonomik imtiyazlar ve güç ile ordu, sistemin en önemli unsurlarından biri haline gelmiştir. Üçüncü temel özellik ise muhalif siyasi partilerin, seçimlerin ve parlamentonun, yani sınırlı bir çoğulculuğun varlığıdır. Bu son unsurda İngiliz güdümlü monarşi tecrübesi ile şekillenen 1923-1952 döneminin etkilerini görmek mümkündür. Fazla gelişkin olmasalar da Wafd gibi köklü siyasi partiler ile yasama ve yargı kurumları bu "liberal dönem "den[25] kalan yapılar olarak siyasi liberalleşmeyi Mısır'ın kalıcı gündem maddelerinden biri yaptığının

23 Amos Perlmutter, "The Praetorian State and the Praetorian Army: Toward a Taxonomy of Civil-Military Relations in Developing Polities", *Comparative Politics*, Vol. 1, No. 3 (Apr., 1969), s. 392.

24 Steven Cook, *Yönetmeden Hükmeden Ordular, Türkiye, Mısır, Cezayir*, İstanbul: Hayy Kitap, 2008.

25 Asef Bayat, "Revolution without Movement, Movement without Revolution: Comparing Islamic Activism in Iran and Egypt", *Comparative Studies in Society and History,* Vol. 40, No. 1 (Jan., 1998), s. 142.

altını çizmek gerekir. Öte yandan, sistemin en önemli muhalif hareketi olan Müslüman Kardeşler de artan sosyoekonomik ve siyasi huzursuzluğa şehirli yeni orta sınıfın tepkisi olarak bu dönemde kurulmuştur.[26] Mısır otoriter rejimi tüm bu unsurlara belli bir alan vermeye devam etmiş, hatta bu sınırlı çoğulculuğu, otoriter sistemin devamı için bir araç olarak kullanmış, zaman zaman çeşitli reformlarla çoğulculuğu arttırmış, tehlikeli gördüğünde de çeşitli yöntemlerle bastırmıştır.

1952'de "Hür Subaylar" darbesi ile kurulan Mısır otoriter rejimi, başlangıçta Cemal Abdül Nasır'ın liderliğinde yukarıdan aşağıya siyasi, ekonomik ve kültürel dönüşümler gerçekleştirme iddiası taşıyan bir devrim olma iddiasına sahiptir. Nasır rejimi aslında bir hayli şahsi ve otoriter olsa bile, halk ile elitler arasında bir bağ kuracağı ve muhalefeti kontrol altında tutacağı bir siyasi altyapıya ihtiyaç duymuş[27] bu sebeple hem parlamentoyu devam ettirmiştir hem de bir siyasi parti kurmuştur. Ancak ağırlıklı olarak beyaz yakalılar ve büyük toprak sahiplerinden oluşmaya devam eden parlamento tamamıyla yürütmeye bağımlı kalmış, halk ile anlamlı bir ilişki kurmak gibi bir işleve hiçbir zaman sahip olamamıştır.[28] 1962'de kurulan Arap Sosyalist Birliği (ASB) isimli siyasi parti de ne gerçek bir özerklik sağlayabilmiş ne de bir takım toplumsal çıkar gruplarının taleplerini dile getiren bir pota olabilmiştir.[29] Bu kurumsallaşma zaaflarına rağmen güçlü bir merkezi otoriteye sahip olması ve Nasır'ın karizması sayesinde rejim, muazzam bir meşruiyete ve istikrara sahip olmuştur. Siyaset ise yaygın bir patronaj ilişkisi ağına dönüşmüştür.[30]

Otoriter rejimin bu kurumsallaşma döneminde Nasır, otoritesinin inşasında ordunun gücünü ve prestijini çok etkili bir enstrüman olarak kullanmış, orduyu hem yeniden dizayn etmiş hem de sistemin temel

26 Denis Sullivan and Abed-Kotob Sana, *Islam in Contemporary Egypt: Civil Society vs. the State*, London: Lynne Rienner Publisher, 1999.

27 Moheb Zaki, *Civil Society and Democratization in Egypt, 1981-1994*, Kahire: The Ibn Khaldoun Center, 1994, s.12.

28 Leonard Binder, *In a Moment of Enthusiasm Political Power and the Second Stratum in Egypt*, Chicago: University of Chicago Press, 1978, s.13.

29 Baker, Raymond William, *Egypt's Uncertain Revolution Under Nasser and Sadat*, Cambridge: Harvard University Press, 1978, s. 89-92.

30 Derek Hopwood, *Egypt: Politics and Society, 1945-1990,* London: Routledge, 1993, s.59-63.

unsurlarından biri haline getirmiştir. Öncelikle Hür Subaylar darbesinin vitrin ismi ve darbe sonrası dönemin ilk cumhurbaşkanı olan General Muhammed Necip'i tasfiye eden Nasır bu şekilde sadece kendisine rakip olabilecek saygın ve karizmatik bir şahıstan kurtulmamış, aynı zamanda yeni rejimin nasıl şekilleneceğine dair rakip bir görüşü de elimine etmiştir. Necip, çoğulcu bir siyasetin inşa edilerek iktidarın sivillere devredilmesini ve ordunun siyasetten uzak durması gerektiğini savunuyordu.[31] Nasır'ın bu fikirde olmadığı ise Necip'in tasfiyesinden sonra 1954'te iktidarı ele geçirmesi ile birlikte netleşmiştir. Devrim Komuta Konseyi başkanlığından devlet başkanlığına kadar her zaman ordunun kontrolünü elinde tutmaya çalışan Nasır hem kendine bağlı bir komuta kademesi oluşturmuş hem de yakın siyasi kurmayları arasında mutlaka ordu kökenli kişilere yer vermiştir. Örneğin, Nasır dönemi boyunca kabindeki asker kökenli bakanların oranı %32'den %65'e yükselmiştir.[32] Sadece siyasette değil, bürokraside de asker kökenli isimler dış işlerinden kültür işlerine kadar birçok alanda görevlendirilmişlerdir.[33] Bu politikalar sonucu olarak Nasır rejiminde Hür Subaylar, Nasır'ın mutlak kontrolü altında devleti yöneten bir elite dönüşmüştür.

Dolayısıyla, Nasır'ın asıl mirası sağlam ve kontrol gücü yüksek bir devlet mekanizmasıdır. Ayrıca Nasır kendi karizmasını başkanlık müessesesinin bir parçası haline getirmiş, diğer bir ifade ile karizmasını kurumsallaştırmıştır. 1970'de Nasır'ın ölümü ile başkanlık koltuğuna oturan Enver Sedat'ın kısa süre sonra yerini bir başkasına devredeceği düşünülürken, 1971 Mayıs'ında rahatlıkla tekrar başkan seçilmesi bu kuruma mündemiç karizmanın eseridir. Ancak Sedat'ın bu başarısı sadece başkanlıkta kurumsallaşmış otoriteye veya buna karşı koyabilecek diğer siyasi otoritelerin güçsüzlüğüne bağlanılamaz. Sedat'ın konumunu sağlamlaştıran önemli taktiklerinden biri yaptığı ekonomik ve dış politik açılımlarla Nasır döneminde rejime küsen burjuva sınıfının ve ABD'nin desteğini arkasına almasıdır.[34] Mısır'ın derinleşen ekonomik ve siyasi krizine son veren ve İsrail'in

31 P.J. Vatikiotis, *The History of Modern Egypt: From Muhammad Ali to Mubarak*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1991, s.384.

32 Raymond Baker, *Egypt's Uncertain Revolution under Nasser and Sadat,* , Cambridge: Harvard University Press, 1978, s. 48-54.

33 Anouar Abdel-Malek, "The Crisis in Nasser's Egypt", *New Left Review*, I/45, September–October, 1967, s.73.

34 Zaki, age, s. 17.

Sina'dan çekilmesini sağlayan bu politikalar sayesinde Sedat'ın iktidarı istikrar ve meşruiyet kazanmıştır.[35] Bunların yanında, rejime daha liberal bir imaj kazandırmak isteyen Sedat daha önce kapatılan dört siyasi partinin 1977 yılında yeniden açılmasına izin vermiş, basının üzerindeki baskıyı kısmen azaltmış ve başkanın otoritesini sorgulamadıkları müddetçe sivil toplum örgütlerine bir alan açmıştır.

Sedat'ın ordu ile ilişkileri Nasır gibi mutlak kontrol üzere bina edilmemiştir. Ancak siyaset ve ordu içindeki Nasırcıların bir süre sonra yönetimi ele geçirecekleri beklentisi de gerçekleşmemiştir. Bunda dönemin genelkurmay başkanları Muhammed Fevzi veya Muhammed Sadık'ın ordu içindeki siyasi kamplaşmaların bıkkınlığı ve Sovyetler Birliği etkisinden duyulan rahatsızlık nedeniyle siyasi arenadaki Nasırcılarla işbirliği yapmamasının rolü büyüktür.[36] Sedat ile ordu arasındaki ilişkilerin test edildiği önemli bir olay 1977'deki "Ekmek İsyanları"dır. Ekonomik liberalleşme politikalarından rahatsız olan kitlelerin sokağa döküldüğü bu isyanların bastırılmasında Sedat ordunun yardımını istemiş, ordu hem isyanları bastırmış hem de sonrasında Sedat'a dönük bir darbeye girişmeden kışlasına geri dönmüştür. Ordunun Sedat iktidarı ile ilişkisini test eden ikinci olay ise 1978 Camp David Sözleşmesi'dir. İsrail'in varlığını resmen tanımak anlamına gelecek bu anlaşma her ne kadar Mısır ordusu içinde bazı rahatsızlıklara sebep olduysa da Sedat'ın bu anlaşmayı ordunun üst komuta kademesinin bilgisi dahilinde yaptığı yorumları ağırlıktadır.[37] Genel olarak Sedat döneminde, ordunun siyasetteki etkisi azalmış, profesyonelleşmesi ise artmıştır. Öte yandan, azalan siyasallaşmaya rağmen ordunun sistem içindeki ağırlığının artan ekonomik faaliyetler sayesinde sabit kaldığını söylemek mümkündür. Hatta bu ekonomik güç sayesinde ordu siyasi iktidardan giderek özerkleşmiş, Nasır dönemindeki ordu üzerindeki tam hakimiyet modeli artık mümkün olmayacak bir ilişki formu haline gelmiştir.

Eğer bir siyasi rejimin yaşamını devam ettirebilme kabiliyetinin göstergelerinden biri gücün sorunsuz bir şekilde devri ise Mısır rejimi sınavı

35 Hopwood, age., s. 112.

36 Raymond Hinnebusch, *Egyptian Politics under Sadat: The Post-Populist Development of an Authoritarian Modernizing State*, Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1988.

37 "Sadat's Power Base," *Journal of Palestine Studies*, Vol. 7, No. 2, 1978, s. 159. (159-161)

geçmiş gibi görünmektedir. Nasır'ın ölümüyle başkanlığı devralan dönemin Başkan Yardımcısı Sedat 1981'de suikaste uğrayana kadar yaklaşık on iki yıl boyunca gücü elde tutmayı bilmiştir. Sedat'ın yerine yine dönemin Başkan Yardımcısı Hüsnü Mübarek görevi devralmış ve otuz yıl boyunca başkanlığı sorunsuz bir şekilde devam ettirmiştir. Mübarek'in başkanlığı rejimin sahip olduğu gücün ve reform-baskı oyununun istikrara kavuştuğu ve kurumsallaştığı dönemdir. Nasır döneminde ortalama 14 ay, Sedat döneminde ise 7 ay süren kabineler, Mübarek'in başkanlığı döneminde ortalama 20 ay sürmüştür. Ayrıca, Nasır bir olağanüstü hal uygulaması olan başkanlık ve başbakanlık görevlerinin her ikisini birden üstlenme durumunu yedi farklı zamanda toplam 136 ay boyunca ve Sedat üç farklı zamanda toplam 35 ay boyunca gerçekleştirirken Mübarek bu uygulamaya başkanlığı devraldığı dönemde sadece 3 ay boyunca başvurmuştur.[38]

Mübarek, Sedat'ın gerçekleştirdiği liberalleşmeleri rejimin varlığını tehlikeye sokmadıkları ölçüde sağlamlaştırmıştır. Uluslararası konjonktür de buna müsaittir. Mübarek'in 1981'de başkanlığı devralması tüm dünyada demokrasi ve insan hakları doğrultusunda bir yönelimin yaygınlaştığı, "demokratikleşmenin üçüncü dalgası"nın dünyayı sarmaya başladığı bir zamana denk gelmiştir. Her ne kadar bu dalga Ortadoğu'da rejimlerin demokrasi 'ye geçmesine sebep olmadıysa da Mısır'ın siyasi iklimini etkilemiş, demokrasi meselesini siyasi söylemin bir parçası yapmıştır. Ancak siyasal liberalleşme denemeleri Mübarek döneminde de dalgalı bir görüntü vermiştir. 1980'lerde Mısır'da siyasi partilerin ve sivil toplum örgütlerinin sayısında bir artış gözlemlenmiş, yürütmenin gücünü denetleyen bir yargı erki kendini hissettirmiş ve ifade özgürlüğü ve basın özgürlüğü gibi alanlarda iyileşmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeler Mısır'ın demokrasiye geçiş aşamasında olduğuna dair bir izlenim yaratmıştır. Ancak 1990'lı yıllarda yaşananlar söz konusu kazanımların bir demokratikleşme müjdesi olarak karşılanmasının Mısır'daki reform-baskı oyununu hafife alan bir yaklaşım olduğunu göstermiştir. Bu dönem boyunca keyfi sebeplerle birçok kuruluş kapatılmış, seçimlere müdahale edilmiş, muhalefete ciddi baskılar uygulanmış ve mahkeme yapılmaksızın birçok insan tutuklanmıştır.

Aslında Mübarek, başkanlığının ilk dönemlerinde gerçekten demokratikleşmeye dair olumlu işaretler vermiştir. 1981'de başkanlık koltuğuna

38 Zaki, age, s. 221.

oturduğunda Sedat döneminin en baskıcı uygulamalarına son vermekle işe başlaması herkesi umutlandırmıştır. Mesela, siyasi tutukluların neredeyse tamamını serbest bırakmış ve muhalif aktivistler hakkındaki davaları durdurmuştur.[39] Ancak her otoriter rejimde olduğu gibi Mısır'daki siyasi özgürlük alanının son derece kısıtlı olduğu görülür. Her ne kadar Mısır'da birçok siyasi parti ve toplumsal örgüt var olsa da bunların etkinlik alanı çok darken keyfi olarak kapatılma endişeleri ise bir hayli fazladır. Özellikle MK gibi örgütlü ve kitleselleşme potansiyeli olan hareketlere dönük baskı had safhadadır. Bu bağlamda bireysel ifade özgürlüklerinin sınırının gevşetilmesi Mısır devletinin merkezi otoritesine yönelik örgütlü muhalefeti azaltmayı amaçlayan bir özgürlük illüzyonu olarak tanımlanabilir. Bu özgürlük illüzyonu rejimin siyasi hegemonyasını sürdürmek için toplumu manipüle etme işlevi görmektedir.

Mübarek döneminde sivil iktidar ile ordu ilişkilerinin ise daha sistematik ve profesyonel temele oturduğunu söylemek mümkündür. Bu dönemde ordunun siyaset ile ilişkisi kendi kurumsal ilgileri ve çıkarları çerçevesinde şekillense de özellikle ekonomik ilgi ve çıkarlarının çok geniş tanımlandığı, ordunun Sedat ile başlayan ticari faaliyetlerinin Mübarek ile muazzam bir şekilde büyüdüğü görülmektedir. Mübarek ordu içinde kapsamlı tasfiyelere girişmemiş, savunma bakanları ve genelkurmay başkanları ile kurduğu ilişkiler ve subaylara verilen maddi imtiyazlar üzerinden ordudan kendisine bir tehdit gelmemesini sağlamaya çalışmıştır[40]. Bunun yanında, iç güvenlik ve istihbarat birimlerine büyük yatırımlar yaparak kendine sadık ve orduya alternatif güvenlik odakları oluşturmuş,[41] böylece ülkenin düzenini sağlama noktasında orduya olan bağımlılığından kurtulmayı hedeflemiştir. Öte yandan, Mübarek döneminde kabinede savunma ve askeri üretim bakanlığı yanında havacılık, ulaştırma, iletişim, çevre gibi bakanlıklar çoğunlukla emekli subaylara verilmiş, bürokrasi ve yerel yönetimlerde de asker kökenlilerin oranı yüksek olmuştur.[42] Buna rağmen ordu, siyasi bir aktör izlenimi uyandırmamakta, daha ziyade sistem içinde çok büyük kurumsal çıkarlara

39 Age, s. 220

40 Robert Springborg, *Mubarak's Egypt: Fragmentation of the Political Order*, Boulder: Westview Press, 1989, s. 100.

41 Lost in Transition: "The World According to Egypt's SCAF", International Crisis Group *Middle East Report no. 121*, April 24, 2012, s.10.

42 Yazid Sayyigh, "Above the State: The Officers' Republic in Egypt", *The Carnegie Papers*, 2012, s. 13-17.

sahip bir yapı görünümü kazanmaktadır.

Ordunun kurumsal olarak sahip olduğu şirketler görece düşük vergi ve ücretsiz istihdam kabiliyeti ile avantaj üretip hızlı bir şekilde artmaya ve büyümeye başlamıştır. Orduya ait şirketler başta emlak alım satımları olmak üzere,[43] enerji, elektronik, temizlik, eğlence, gıda ve ağır sanayi sektöründe faaliyet göstermektedirler. Bu anlamda, Mısır'da sıradan bir alışveriş merkezinde askeri kıyafetli çalışanların temizlik malzemesi satması ya da bir bilardo salonunda fiş kestiğini görmek mümkündür.[44] Ulusal güvenlik meselesi olarak değerlendirildiği için Mısır ordusunun ülke ekonomisi içindeki payı hakkında kamuoyuna herhangi bir somut bilgi verilmemektedir. Kesin rakamlara belirtmek mümkün olmasa da uluslararası basın ve Mısır'daki yaygın kanaate göre ordu GSYH'nın % 25-40'ını kontrol etmektedir.[45] Mısır GSYH'sı 2012 itibariyle yaklaşık 255 milyar dolar olduğu düşünüldüğünde, yukarıdaki oranlara göre ordu her yıl yaklaşık 65 - 100 milyar doları yönetmektedir.

Sonuç olarak kurumsal ve ekonomik işleyişi sivil otoritelerin denetimine tabi olmayan ordu, cari siyasi sistemin devamında çıkarı olan bir paydaşa dönüşmüştür. Dolayısıyla Mübarek ile ordu ilişkilerinin mizacını çıkar odaklı özerklik ifadesi ile tanımlanması mümkündür. Mübarek döneminde rejimin muhaliflere dönük baskı aygıtının ordudan ziyade muhaberat ve polis olması veya ordunun siyasi çatışmaların bir parçası gibi görünmemesi ordunun imajı açısından olumlu sonuçlanmıştır denilebilir.

Reform-Baskı Mekanizması ve Krizler

1987'deki parlamento seçimi ve sonrasında yaşananlar Mübarek'in siyasal liberalleşme yolunda nereye kadar gidebileceğine dair iyi bir test olmuştur.

43 Mısır Toprak Planlama Otoritesi'ne göre, ülke topraklarının % 87'lik kısmı üzerinde ordunun *de facto* kontrolü var ve bu alanlarda tüm sivil projelerin yürütülmesi ulusal güvenlik çerçevesinde ordunun inisiyatifindedir.

44 Can Acun, "Mısır Ordusunun İktisadi Krallığı", http://odak.setav.org/page/misir-ordusunun-iktisadi-kralligi/5683

45 Sherine Tadros, "Egypt Military's Economic Empire", *AJE -Al Jazeera English*, 15 Şubat 2012, http://www.aljazeera.com/indepth/features/2012/02/201221519591251914 2.html (ET: 9 Nisan, 2012).

Hemen her seçimde boykottan (ör: 1990 seçimleri) tam katılıma (ör: 2005 seçimleri) kadar farklı stratejiler izleyen muhalif siyasi partiler ve hareketler 1987 seçimlerine ittifak kurarak girmişler, İşçi Partisi, Liberal Parti ve MK'dan oluşan bu ittifak toplamda 60 milletvekili kazanmıştır.[46] Çok aktif bir muhalefet yapma örneği sergileyen bu 60 milletvekili muhalefetin taleplerini görünür kılmış, Eğitim Bakanlığı'nın müfredatta bazı değişiklikler yapmasını, Enformasyon Bakanlığı'nın radyo ve TV'lerin içeriklerinde bir takım düzenlemelere girişmesini sağlamıştır.[47]

Eğer Mübarek, otoritesinin bir kısmını muhalefetle paylaşmayı kabul etseydi Üçüncü Dalga'nın doğasına uygun bir demokratikleşme süreci Mısır'da yaşanabilirdi. Ancak Mübarek, başta ordu olmak üzere Mısır güvenlik sektörünün desteği ile gücünü paylaşmadan iktidarını devam ettirebileceğini hesaplamış ve bu yönde hareket etmiştir. Mısır'da radikal gruplarca yürütülen şiddet olayları ise Mübarek'in bu deliberalizasyon kararını meşrulaştırma işlevi görmüştür.[48] Mısır rejiminin militan İslamcılara karşı başlattığı mücadele Mübarek'in MK'ya yakın sivil toplum kuruluşları üzerindeki baskıyı arttırmasını da beraberinde getirmiştir. Sivil toplum örgütlerinin rejime karşı politize olması endişesiyle Sosyal İlişkiler Bakanlığı 1988'de aldığı bir kararla gönüllü işler yapan sosyal kurumların deklere ettikleri sosyal amaçlarının dışında herhangi bir faaliyet yürütmesi durumunda kapatılacaklarını duyurmuştur.[49] Özellikle MK'nın etkin olduğu sendikalar ve meslek örgütleri bundan nasibini almıştır. Örneğin doktorlar, mühendisler, eczacılar ve avukat odalarının başkanlık seçimlerini 1990'lı yılların başında İhvan üyeleri kazanınca hemen bir yasa yapılmış ve bunlar hükümetin direk kontrolüne açık hale getirilmiştir. Hemen arkasından da rejim 54 İhvan mensubunu 1995'te askeri mahkeme kararları ile tutuklamış ve binlercesini hiçbir suçlama yapmadan gözaltına almıştır.[50] Bu baskıları diğer birçok alanda keyfi müdahaleler takip etmiştir. Önemli siyasi makam-

46 Bahgat Korany, "Arab Democratization: A Poor Cousin?", *Political Science and Politics,* Vol. 27, No. 3 (Sep., 1994), s.. 52. pp, 27:511-513.

47 Ammar Ali Hassan, "The performance of the Islamic Alliance in the People's Assembly," Ed. Muhammad S. Kharboosh, *Political Evolution in Egypt 1982-1992*, Cairo: Center for Political Research and Studies, 1994, s. 133-160.

48 Korany age, s. 57.

49 Sullivan and Abed-Kotob age, s. 81.

50 Brownlee age, s.7.

lar veya belediye başkanlıkları zaten öteden beri seçimle değil yürütmenin bizzat ataması ile doldurulmakta iken bu dönemden itibaren köy muhtarları bile merkezi otorite tarafından atanmaya başlanmıştır. Daha önce fakültelerin öğretim üyeleri tarafından seçilen dekanlar da 1994'te yapılan bir yasa ile hükümet tarafından belirlenir olmuştur. Bu baskı ortamında girilen 1995 seçimlerinde sandık hileleri ve şiddet çok aşırı dozlarda uygulanmış ve UDP bir rekor kırarak parlamentoda %94 çoğunluğa sahip olmuştur.

Siyasetin önündeki tüm sınırlamalara ve seçimlerdeki tüm hilelere ve baskılara rağmen Mısır'ın çok partili siyasi tarihi seçimlerin şeklen de olsa varlığının dönüştürücü bir potansiyele sahip olduğunu göstermektedir. Seçim düzenlemelerinin bizzat kendisinde bu potansiyeli izlemek mümkündür. 1990 seçimlerinde Tagammu' hariç tüm muhalif partilerin seçimleri boykot etmesiyle başlayan bu süreç 1995'te seçimleri gözlemlemek maksadıyla sivil grupların oluşturulması ile devam etmiş ve 2000 seçimlerinde Anayasa Mahkemesi'nin seçimlerin yargı gözetimi altında yapılmasına dair kararıyla güçlenmiştir.[51] Yargının kolektif çabası ile sıkı gözetim altında yapılan 2005 seçimlerinde ise Mısır toplumu yeniden çok partili hayata geçilen 1976 seçimlerinden beri parlamentoya rekor sayıda muhalif milletvekilinin girmesine şahit olmuştur (bkz. Tablo 1).[52] Bu milletvekillerinin 88'i, Müslüman Kardeşler'e mensup bağımsızlardan teşkil etmiştir.

2005 seçimlerinin ABD'nin Büyük Ortadoğu Projesi çerçevesinde başlattığı demokratikleşme söyleminin etkisi altında yapıldığının altını çizmek gerekir. Bu söylemin en çarpıcı ifadelerinden biri dönemin ABD Dışişleri Bakanı Condoleezza Rice'ın, Haziran 2005'te Kahire'de yaptığı konuşmada ülkesinin bölgede "60 yıl boyunca istikrar adına demokrasiyi göz ardı" ettiğini, ama sonuçta ortada ne demokrasi ne istikrar olduğunu, bu politikanın artık değiştiğini belirtmesidir. ABD dış politikasında ortaya çıkan bu değişiklik o zamana kadar hep Washington'da destek görmüş olan Mübarek'i seçimlerin daha adil bir ortamda yapılması için çeşitli düzenlemeler yapmaya itmiştir. Mesela, Mübarek 26 Şubat 2005'te çok adaylı başkanlık seçimleri için anayasada değişiklik yapmaya niyetli olduğunu açık-

51 Hala G., Thabet, "Egyptian Parliamentary Election: Between Democratization and Autocracy", *Africa Development,* Vol. XXXI, No. 3, 2006, s.20. pp. 11–24.

52 2005 seçimlerinde yargının sürece dâhil olması ile ilgili bir analiz için bkz. El-Ghobashy 2006.

lamıştır. Öte yandan, İdari Yargı Mahkemesi 6 Eylül, 6 Kasım ve 3 Aralık 2005 tarihlerinde sivil toplum örgütlerinin oy kullanma merkezlerine girme hakkı, sadece oy kullanma sürecini değil sayım sürecini de izleme hakkı olduğuna ve sayım sürecini kapalı devre televizyonda kaydedebileceklerine dair karar vermiştir.[53]

Mısır'da birçok seçim döneminde olduğu gibi 2010 yılında da değişim umudu gündeme gelmiştir. 2010 yılı seçimlerinin hem rejim hem de muhalefet için fazlasıyla önem taşımasının sebebi, 2011 yılında gerçekleşecek olan başkanlık seçimleridir. Ancak seçim öncesindeki siyasal ortam, muhalefete seçim kampanyası yürütme ve rejime karşı küçük de olsa bir başarı elde etme açısından pek de elverişli değildi. 2005 seçimlerinden sonra 2007'de yapılan anayasal ve yasal değişikliklerle seçim merkezlerindeki yargı denetiminin kaldırılmasının yarattığı hayal kırıklığı, seçim propagandalarını engelleyen güvenlik mekanizmaları, zaten baskı altında olan yazılı ve görsel medyanın seçim döneminde iyice baskı altına alınmasının yarattığı atmosfer[54] muhalefetin büyük bir kısmını seçimleri boykot etmeye itmiştir. Müslüman Kardeşler, ilk tur seçimlere katılmış fakat seçim sürecindeki baskı ve hileler dolayısıyla ikinci turda seçimleri boykot etmiştir.

Resmi kayıtlı 40 milyondan fazla oy hakkına sahip seçmenin bulunduğu Mısır'da, Yüksek Seçim Komisyonu ilk turda katılımın yüzde 35, ikinci turda da yüzde 27 olduğunu açıkladı. Mısır Enformasyon Bakanlığının medyaya dağıttığı ilk resmi sonuçlara göre, iktidardaki Ulusal Demokrasi Partisi, 508 milletvekilliğinden 420'sini, Vefd Partisi 6, iktidara yakın Tagammu' Partisi 5 ve Müslüman Kardeşler (bağımsız aday olarak) bir milletvekilliği kazandı. Çoğunluğu iktidar partisine yakın 69 bağımsız milletvekili de parlamentoya girdi.[55] 2010 seçimlerindeki bu baskılar 2011 yılında rejim değişikliğini tetikleyen süreci başlatmıştır. Milyonları sokağa döken bu süreçte Mübarek'in 30 yıl boyunca otoriter rejimin tüm imkanlarını keyfice kullanması yatmaktadır. Değişim taleplerini zaman zaman yaptığı açılımlarla tatmin etmeye çalışan Mübarek, bu açılımlar muhalefeti güç-

53 el-Ghobashy age, s.21.

54 İsmail Numan Telci, "Mısır 2008", Ed, Kemal İnat, Muhittin Ataman, Burhanettin Duran, *Ortadoğu Yıllığı 2008,* İstanbul: Küre Yayınları, 2008.

55 Ashraf Swelam, "Egypt's 2010 Parliamentary Elections: The Landslide, Egypt's Internatıonal Economic Forum", *Occasional Papers 2*: January 2011, s.2.

lendirdikçe geri adım atmış ve rejimin zor ve baskı aygıtlarını kullanmaya devam etmiştir. Mısırlıların bu reform-baskı oyunuyla ilgili bıkkınlıkları en nihayetinde 2011 yılında otoriter rejimin sonunu da getirmiştir.

Tablo 1- Mısır'da seçim sonuçları, 1984-2010 (Meclisteki sandalye sayısına göre)[56]

Parti (veya Hareket)	1984	1987	1990	1995	2000	2005	2010
UDP	390 (%87)	349 (%78)	360 (%81)	417 (%94)	388 (%87)	311 (%68)	420 (%81)
Müslüman Kardeşler (Bağımsız)	8	30	Boykot	1	17	88	1 (ikinci turda boykot)
Yeni Vefd	50	35	Boykot	6	7	6	6
Sosyalist İşçi Partisi	-	27	Boykot	-	-	-	-
Liberal Parti	-	3	Boykot	1	1	-	Boykot
İlerici Birlik Partisi	-	-	5	5	6	2	5
Arap Demokratik Birlik Partisi	-	-	-	-	2	1	Boykot
Nasırcılar	-	-	-	-	5	-	Boykot
Bağımsızlar	-	5	79	13	16	24	68
Toplam	**448**	**448**	**444**	**444**	**444**	**454**	**518**

Oyunun Sonu: Mübarek İktidarının Devrilişi ve Ordu

2010 yılına gelindiğinde Arap ülkeleri uzun yıllardır iktidarda olan otoriter liderler ve bu liderlerin etrafındaki güvenlik ve istihbarat birimleri tarafından yönetilmekteydi. Hiçbir yapısal değişime yol açmayan göstermelik reformlar ise gittikçe çoğalan siyasi değişim ve ekonomik adalet taleplerini tatmin etmekten uzaktı. Tam da bu atmosferde Tunuslu Muhammet Bouazizi'nin 17 Aralık 2010'da kendini yakmasıyla fitili ateşlenen Arap isyanları, toplumun geniş kesimlerinde biriken öfkenin ve bıkkınlığın bir dışavurumu olarak görülebilir. Mısır için dönüm noktası ise kitlelerin 25 Ocak 2011'de Tahrir Meydanı'na akın etmeleri ile başlamıştır.

56 Bu tabloya Mısır'ın görece köklü partileri dâhil edilmiştir.

25 Ocak 2011'de başlayan gösterilerin en ayırt edici vasıfları belli bir ideolojik grubun öne çıkmadığı geçiş katılımlı bir sivil ayaklanmaya dönüşmesi ve Mübarek iktidarının sona ermesine odaklanmasıdır. Mübarek'in iktidarı bıraktığını açıkladığı 11 Şubat 2011 tarihine kadar Kahire'den İskenderiye'ye, İsmailiye'den Süveyş'e meydanlardaki göstericilerin sayısı 15 milyonu aşarak daha önce Mısır'da görülmemiş boyutlara ulaşmıştır.[57] Büyük çoğunluğu gençlerden oluşsa da[58] göstericilerin hem ideolojik hem de sosyoekonomik açıdan oldukça heterojen bir mahiyet arz etmeleri de önemli bir unsurdur. Kahire ve diğer şehirlerdeki gösteriler, ekonomik krizlere ve adaletsizliklere, olağanüstü hal uygulamalarına, keyfi tutuklamalara, rüşvet ve yolsuzluklara, işkenceye, seçimlerdeki baskı ve hilelere, ABD ve İsrail'e yakın dış politikaya ve bunlar gibi daha birçok meseleye dönük birikmiş rahatsızlıkların aynı anda ortaya çıkmış bir kompozisyonu gibidir. Gösterilerde ana slogan haline gelen "Ekmek, Özgürlük, Adalet" ifadesi bu kompozisyonun veciz bir ifadesidir.

Bu protestolar rejim değişimi talep etmesi bakımından, ordunun Mısır'daki etkinlik alanını da etkileyecek potansiyele sahiptir. Ancak kitlelerin açık hedefinin ordu değil, Mübarek olduğunun altını çizmek gerekir. Bu durumda değişim taleplerinin yol açabileceği dört farklı olasılık tespit edilebilir: İlki, iktidarın ordu desteğini arkasına alarak ayaklanmaları bastırması; ikincisi, iktidarın katılımcı bir siyasal düzen yönünde reformlar yapması; üçüncüsü, ordunun iktidara el koyarak demokrasiye geçişin önünü açması; dördüncüsü de, bir halk devrimi yoluyla Mübarek iktidarının yıkılması ve demokrasinin inşa edilmesi.

İktidarın uzun yıllar uyguladığı reform-baskı mekanizması gereği siyasi sistemde bir takım reformlar yapması beklenebilirdi. Ancak ayaklanan kitlenin hacmi ve talepleri göstermelik bir reformun tatmin edici bulunmayacağının işaretiydi. Mübarek bu yolu tercih etmemiştir çünkü gösterici-

57 Mısır'dakiprotestosürecininkronolojisiiçin,"Timeline:Egypt'srevolution",14Şubat2011, Aljazeera, http://english.aljazeera.net/news/middleeast/2011/01/201112515334871490.html (Erişim Tarihi:12.10.2015); "Egypt's revolution: Interactive Map, BBC News, 11 Şubat 2011, http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-12327995 (Erişim Tarihi:12.10.2015.

58 Göstericilerin yaş, mesleki açıdan geniş bir analiz için; Mark Beissinger v.d., "Who Participates in Democratic Revolutions? A Comparison of the Egyptian and Tunisian Revolutions", Prepared for Presentation at the American Political Science Association Meetings: August 29th-September 2nd, New Orleans.

lerin taleplerini karşılayacak köklü reformcu patikanın sonu rejimin kendi eliyle iktidarı devretmesine varabilirdi. Diğer üçü ise ordunun tavrının belirleyici olacağı seçeneklerdir. Yukarıda da belirtildiği gibi Mübarek döneminde ordu siyasete doğrudan müdahil olmasa da mevcut rejimin devamında önemli çıkarlara sahiptir. Yani ordunun bir rejim değişikliği konusunda ihtiyatlı olacağı, hele ki halk devrimi gibi kontrolsüz bir süreç sonucunda gerçekleşecek bir rejim değişikliğinin ordunun konumu açısından oluşturacağı belirsizliği göze alamayacağı beklenebilir. Bu beklentiye uygun şekilde ordu, halk ayaklanmasının karşısında Mübarek iktidarını koruyan bir pozisyon almasa da kontrolsüz bir rejim değişikliğine de müsaade etmemiştir. Kısacası, 2011'de yaşanan sürecin varmış olduğu yerde halk hareketi kadar, ordunun takındığı tavır da belirleyici olmuştur.

Mısır'daki halk ayaklanmasını simgeleyen 25 Ocak'tan on altı gün sonra, 11 Şubat 2011 tarihinde Hüsnü Mübarek başkanlık koltuğunu bıraktığını açıklamıştır. Bu makaleyi motive eden soru Arap ülkelerinin çoğunda başlayan ayaklanmaların rejim değişikliği ile sonuçlanmamasına rağmen neden Tunus ve Mısır'da otoriter liderlerin kısa süre içinde ve yüksek yoğunluklu çatışma yaşanmaksızın devrildikleridir. Tunus ve Mısır'da otoriter liderlerin devrilişini analiz eden çalışmalar iki ana eğilim etrafında toplanmıştır. Bunlardan ilki, söz konusu ülkelerdeki değişimi uzun süren demokrasi mücadelesinin ürünü ve sivil toplumun bir başarısı olarak değerlendirirken[59], diğer eğilim ise iletişim teknolojilerine odaklanarak Arap Baharı'nı kitlelerin teknoloji merkezli örgütlenme becerisine bağlamıştır.[60] Bu iki eğilim de yapısal durumları göz ardı ettiği için ayaklanmaların farklı ülkelerde neden farklı şekillerde sonuçlandığını açıklayamamaktadır.

59 Theodor Tudoroiu, "Assessing Middle Eastern trajectories: Egypt after Mubarak" *Contemporary Politics*, Vol. 17, No. 4, December 2011. 373–391; John Alterman, "Egypt in Transition: insights and options for US Policy", *A Report Of The Csis Middle East Program,* www.csis.org/mideast (ET: 19 Ekim 2013).

60 S. Ackerman, "Egypt's Internet Shutdown Can't Stop Mass Protests", 28 Ocak 2011. http://www.wired.com/dangerroom/2011/01/egypts-internet-shutdown-cant-stop-mass-protests/, (ET: 25 Ocak 2012); Charlie Beckett, "After Tunisia And Egypt: Towards A New Typology Of Media And Networked Political Change", http://blogs.lse.ac.uk/polis/2011/02/11/after-tunisia-and-egypt-towards-a-new-typology-of-media-and-networked-political-change/, (ET:25 January 2012).

Tunus'ta Bin Ali'nin kısa bir süre içinde iktidardan ayrılarak ülkeyi terk etmesi "difüzyon etkisi"[61] oluşturarak Mısır muhalefetini cesaretlendirmiştir. Mübarek rejimine karşı birikmiş bir bıkkınlık ve Tunus halkının Bin Ali'yi devirirken büyük bir bedel ödememesi[62] Mısır halkının ayaklanmasında temel motivasyonlardır. 25 Ocak 2010'da Tahrir meydanında toplanan, ideolojik ve sosyo-ekonomik olarak Mısır halkının bütün katmanlarından oluşan kitle Mübarek'i istifaya çağıran net bir tavır takınmış ve istedikleri sonucu elde edene kadar meydandan ayrılmamışlardır. Eğer kitle mobilizasyonu iktidarın devrilmesi için yeterli olsaydı Suriye veya Bahreyn'de de benzeri bir sürecin yaşanması beklenebilirdi. Ancak Suriye'de gösteriler şiddetli çatışmalara ve halen devam eden bir iç savaşa dönüşmüşken, Bahreyn'de iktidar, Suudi güvenlik güçlerinin desteğiyle gösterileri bastırmıştır. O halde bu süreçleri anlayabilmek için başta ordu olmak üzere güvenlik güçlerinin tavrı ile kitlelerin kararlılığı arasındaki etkileşimi analiz etmek gerekmektedir.

Mısır Ordusunun Belirleyiciliği

2011'deki Arap Baharı sürecinden 3 Temmuz 2013'teki askeri darbeye kadar kararsız veya çelişkili gibi görülen hamlelerine rağmen ordunun temel motivasyonu 1952'den beri sahip olduğu başat ve imtiyazlı konumu koruma isteğidir. 1952'de "Hür Subaylar" darbesi ile kurulan Mısır otoriter rejimi askeri bir diktatörlük olarak kalmasa da ordu siyasal, ekonomik, dış politika gibi temel alanlardaki başat pozisyonunu korumuştur. Ne Enver Sedat dönemi ile başlayan özelleştirme hareketleri (*infitah*) ne de Mübarek döneminde hızlanan liberalleşme politikaları ordunun siyasal alandaki ve ekonomideki etkinliğini azaltmıştır. Tam aksine ordu bu süreçte ekonomik açıdan güçlenerek bir holdinge dönüşmüştür. Bu yapı içerisinde ordu her ne kadar rejimin temel bileşenlerinden biri olsa da siyasi mekanizmalara karşı kurumsal bir özerkliğe de sahip olmuştur.

61 Daniel Brinks, and Michael Coedge, "Diffusion Is No Illusion:Neighbor Emulation in the Third Wave of Democracy", *Comparative Political Studies*, May 2006 vol.39, no.4, 463-489.

62 Eva Bellin, "Reconsidering the Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Lessons from the Arab Spring", *Comparative Politics*, Volume 44, Number 2, January 2012, s. 136.

Özerk hareket edebilme potansiyeline sahip olan Mısır ordusunun 25 Ocak'ta halka müdahale edip etmeyeceği merak konusu olmuştur. Rejim karşıtı gösterilerin kitleselleşmesiyle Mübarek, polisin yanında Mısır ordusunu da sokaklarda konuşlandırmıştır. Gösterilerin ilk günlerinde ABD'de bulunan Genelkurmay Başkanı Sami Anan'ın "Biz Tunus ordusunun yaptığını yapmayacağız"[63] sözleri açıkça Mübarek'i korumaya yönelik işaretler veriyordu. Ancak üst düzey subaylar da bir yandan Mübarek'le görüşmeye devam etmekteydi. Bu müzakere döneminde ordu ikircikli bir tavra sahip olmuştur. Örneğin, gösteriler başladıktan bir hafta sonra "baltacılar" olarak isimlendirilen Mübarek taraftarları, develerle Tahrir'de göstericilere saldırırken ordu birlikleri alanda bulunmasına rağmen müdahale etmemiş ve göstericilere eve dönmeleri çağrısında bulunmuştur. Üst düzey bir ordu yetkilisinin ifadesine göre ordu, gelişmeleri yönetmesi için Mübarek'e bir fırsat vermişti ve eğer Mübarek başarılı olsaydı ordu hiçbir müdahalede bulunmayarak kışlasına geri çekilecekti.[64] Bu anlamda ordunun göstericilerle karşı karşıya gelmemek için çaba sarf etmesi, sürecin nasıl geliştiğini izlemesi ve sonrasında karar vermesi önemlidir.

Protestoların devam etmesi üzerine Mübarek sırasıyla, Cumhurbaşkanı yardımcısı atayacağını, kendisinin ve ailesinden herhangi bir kimsenin bir sonraki seçimde aday olmayacağını duyurdu. Hüsnü Mübarek ailesinden herhangi bir kimsenin aday olmayacağını özellikle vurgulamıştır. Hüsnü Mübarek ailesinden herhangi bir kimsenin aday olmayacağını özellikle vurgulamasının ana nedeni iktidarı oğlu Cemal'e devredeceğine dair bir algının varlığıdır. Bu algı hem halkı hem de ordu dâhil olmak üzere rejimin geleneksel unsurlarını rahatsız etmekteydi. Ordu ve diğer geleneksel bileşenler (siyasi ve bürokratik elit), Cemal Mübarek'in iktidarı devralması halinde ekonomik ilişkileri ve siyasi anlayışı sebebiyle rejim içinde etkili bazı aktörleri tasfiye edeceğini ve ordunun kurumsal çıkarlarının bundan olumsuz etkileneceğini düşünüyordu.

Protestoların yoğunluğunda bir azalma olmaması Mübarek'in verdiği bu tavizlerin Mısır halkını da ikna etmediğini göstermektedir. Bunun üze-

63 Atef Said, "The Paradox of Transition to "Democracy" under Military Rule", *Social Research,* Vol.79: No:2. Summer 2012, s.401.

64 "Egyptian generals speak about revolution, elections," Washington Post, May 18, 2011, https://www.washingtonpost.com/world/middle-east/egyptian-generals-speak-about-revolution-elections/2011/05/16/AF7AiU6G_story.html (Erişim Tarihi: 20.05.2011).

rine Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi 10 Şubat'ta yayınladığı bildiride, "Mısır halkının kazanımlarını ve anavatanlarını koruma amacıyla alınacak tedbirleri belirleyen prosedürleri ucu açık bir zaman diliminde oluşturma girişimlerine başladığını"[65] duyurdu. Dikkat edilirse planlanan süreçte Mübarek zikredilmemektedir. Ordunun siyasi mekanizmayı dışlayarak böyle bir planlama sürecinin içine girmesi darbenin önemli göstergelerinden birisi olarak okunmaktadır.[66] Böylece ordunun ilk günlerde takındığı ikircikli tavır yerini Mübarek dışlanmasına bırakıyordu. Bu arada sokağa çıkan askerlerin protestocular tarafından alkışlarla karşılanması, üst düzey subayların da meydanlara inmesi ordunun rejimi korumak için halka karşı şiddet kullanmayacağı ve hatta muhaliflerin yanında yer aldığına dair halk nezdinde güçlü bir algı oluşturmuştur. Bunlar neticesinde Mübarek 11 Şubat'ta iktidarı terk etmiş, yönetimi Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi'ne bıraktığını açıklamıştır. Konsey ise siyasi liderliği geçici bir süreliğine devraldığını ve geçiş sürecinden sonra bütün yetkileri seçilmiş demokratik bir hükümete bırakacağını deklere etmiştir. Her ne kadar bu süre 6 ay olarak planlanmış olsa da Konseyin yetkileri sivil hükümete devretmesi yaklaşık 17 ay sürmüştür. Öte yandan bu zaman zarfında Mısır'da Konseye karşı birçok protesto gösterileri düzenlendiğinin ve can kayıpları yaşandığının da altını çizmek gerekir.

Mısır'da 25 Ocak 2011'den itibaren bir pozisyon belirlemeye çalışan ordu, özellikle Mübarek'in istifasının duyurulma anından itibaren geçiş sürecinin baş aktörü olmaya devam edeceğine dair işaretler vermiştir. 11 Şubat'ta henüz Mübarek'in istifasının duyurulmasından saatler önce kamuoyuna açıklanan ikinci bildiride, ülkenin normal şartlara döndüğü anda mevcut olağanüstü halin kaldırılacağını, seçim taleplerinin yerine getirileceğini, Anayasal düzenlemelerin yapılacağını ve cumhurbaşkanlığı seçimlerinin bu düzenlemelere göre gerçekleştirileceğine dair garantileri içeren ifadeler yer almıştır.[67] Bu açıklamadan hemen sonra Başkan Yardımcısı

65 "Text of Egyptian military communique No. 1 Thursday, Feb. 10", http://www.mcclatchydc.com/2011/02/12/108637/text-of-egyptian-military-communique.html#storylink=cpy (Erişim Tarihi:12.10.2015)

66 Eliezer Beeri**,** *Army Officers in Arab Politics and Society*, New York: Praeger, 1970.

67 "Text of Communique No. 2 from the Egyptian military", 11.02.2011, http://www.mcclatchydc.com/2011/02/12/108638/text-of-communique-no-2-from-the.html#storylink=cpy (Erişim Tarihi: 03.10.2015).

Ömer Süleyman, Mübarek'in yetkilerini Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi'ne (SKYK) devrederek istifa ettiğini duyurdu. Ardından gelen üçüncü bildiride SKYK yetkileri devraldığını ve dördüncü bildiride SKYK Mübarek'e hizmetlerinden ve tarihi andaki vatanperver kararından dolayı teşekkür ederek yetkileri devraldığını, yeni hükümet kurulana kadar mevcut hükümetin görevine devam edeceğini ve tamamen demokratik bir siyasi sistemin inşa edileceğine dair garanti ifadelerini aktardı.[68]

SKYK'nın bir gün sonraki bildirisi ise artık yol haritası niteliğini taşıyordu. Buna göre; protestocuların taleplerine dayanarak Anayasa askıya alınmış, yasama ve şura meclisleri feshedilmiş, ordu geçiş süreci için 6 ay (15 Ağustos 2011'e kadar ya da cumhurbaşkanlığı ve parlamento seçimleri yapılana kadar) idareyi ele almıştır. Aynı bildiride, anayasa düzenlemeleri için bir komisyon oluşturulacağı, SKYK'nın geçiş sürecinde kanun yapacağı ve Savunma Bakanı SKYK başkanı Tantavi'nin Cumhurbaşkanı görevini fiili olarak devraldığı söyleniyordu.[69] Ordunun bu tavrı sadece mevcut rejim içindeki gücüne işaret etmemekte, aynı zamanda Mübarek sonrası etkin bir rol oynayacağının da altını çizmektedir.

Mayıs-Haziran 2012'de yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerini Muhammed Mursi'nin kazanması ile Mısır'da siyasi iktidar sivil yönetime devredilmiştir. Mursi yönetimi uzun vadede siyasetin üzerindeki askeri vesayeti zayıflatabilecek anayasal düzenlemeler gibi bir takım girişimlerde bulunsa da, orduyu doğrudan hedef alacak adımlar atmaktan kaçınmıştır. Savunma Bakanı ve Yüksek Askerî Konsey Başkanı Muhammed Hüseyin Tantavi, Genelkurmay Başkanı Sami Anan ve kuvvet komutanlarının görevden alınması da Mursi'yi ordu ile karşı karşıya getirmemiştir. Ancak bundan bir yıl sonra, 3 Temmuz 2013'te bir askeri darbe ile ordu iktidara el koymuştur. Askeri darbeyi 25 Ocak devriminin devamı olarak sunan ordu, darbe karşıtı gösterileri de şiddet kullanarak bastırmıştır. 2013'te çıkan olaylarda hayatını kaybeden ve yaralanan insan sayısının, 25 Ocak ayaklanmaları sırasında yaşanan ölüm ve yaralanma sayısından daha fazla olması

68 "Text of Communique No. 4 from Egypyt's Supreme Council of the Armed Forces", http://www.mcclatchydc.com/news/nation-world/world/article24611779.html (Erişim Tarihi: 03.10.2015).

69 "Text of Communique No. 5 issued by the Egyptian military", 13.02.2011, http://www.mcclatchydc.com/news/nation-world/world/article24611800.html (Erişim Tarihi: 03.10.2015).

ilginç bir veridir.[70] Böylece ordu hiçbir meydan okumaya mahal bırakmaksızın Mısır'daki başat rolünü korumuştur. Bu şekilde Mısır'da otoriter rejimin yeniden tesis edildiği bir dönem başlamıştır.

Sonuç

Soğuk savaşın bitişinin ardından, "üçüncü dalga"nın, otoriteryen Arap rejimlerine etki edip etmeyeceği soruşturma konusu olmuştu. Aradan geçen yirmi yıllık süre sonunda Ortadoğu'da yaşanan ve "Arap Baharı", "Arap Devrimi" ve "Arap İsyanları" olarak nitelendirilen toplumsal ve siyasal süreçler, otoriter Arap rejimlerinin varlıklarını bugüne kadar nasıl koruduklarısorusunu yeniden gündeme getirdi. Bu soruya cevap arayan sosyal bilim çalışmaları son döneme kadar test edilmiş değildi. "Arap Baharı" ile yükselen demokrasiye geçiş beklentilerinin ne dereceye kadar karşılanacağı bu teorilerin test edilmesi ve eleştirilmesi için yeni ve objektif veriler sunmaktadır.

1952 'Hür Subaylar' darbesi ile temeli atılan Mısır rejimi, hem uluslararası dengeleri gözeterek hem de iç muhalefeti çeşitli stratejiler kullanarak bastırma yoluna gitmiştir. 1952-1970 arası dönem, Nasır'ın yarattığı heyecan dalgası ve güçlü kurumsallaşma hamleleri; 1970-1981 arası dönem ekonomi-politik dönüşüm stratejileri; 1981-2011 arası dönem ise reform-baskı mekanizmalarının işleyişi belirgin bir özelliğe sahip olmuştur. Bu tarihi süreç boyunca değişmeyen tek unsur ise, genelde güvenlik güçlerinin, özelde ise ordunun iktidarla olan yakın ilişkileri ve iktidarı kollamasıdır. 1952'den 2012'ye kadar cumhurbaşkanlığı makamını işgal eden şahısların asker kökenli olması bu açıdan hiç de şaşırtıcı değildir.

Bu çalışmada Mısır otoriter rejiminin tarihi sürekliliği ve ordunun bu süreklilik içerisindeki yeri analiz edilmiştir. Mübarek iktidarının yıkılış süreci bağlamında, protesto hareketlerinin yanı sıra ordunun bu süreç boyunca takındığı tavrın merkeziliği üzerinde durulmuştur. Yapılan analiz

70 Darbe karşıtı gösterilerde ölenlerin sayısı kaynaklara göre farklılık göstermekle birlikte ölü sayısının 3.500'ün üzerinde olduğuna dair ortak bir kanaat mevcut. Ör: "Mısır'daki katliamın bilançosu: 3 bin 533 ölü", http://www.aa.com.tr/tr/dunya/misirdaki-katliamin-bilancosu-3-bin-533-olu/225113. Ayrıca işkence, idam ve hapis cezaları da göz önüne alındığında durumun vahameti daha iyi anlaşılmaktadır.

sonucunda makalenin temel tezinin doğrulandığını söylemek mümkündür. Kitle mobilizasyonu bir ön şart olarak rejimin devrilmesi sürecini ve rejim içi koalisyonun bölünmesini tetiklemiştir. Ancak rejim değişikliğini mümkün kılan ise bizatihi bu rejim içi bölünmenin kendisidir. Zaten Mübarek iktidarının devrilmesinden sonra serbest ve adil seçimler ile oluşturulan hükümetin ve seçilen Başkan Muhammed Mursi'nin ordunun gerçekleştirdiği darbe ile 3 Temmuz 2013'te devrilmesi Mısır ordusunun ülkede halen en belirleyici aktör olduğunun bir başka kanıtıdır.

25 Ocak 2011'den 3 Temmuz 2013 tarihine kadar geçen süre içerisinde kararsız veya birbiriyle çelişen tavırlara sahipmiş gibi görünmesine rağmen, Mısır ordusunun temel amacı Mısır siyaseti üzerindeki vesayetçi konumunu sürdürmektir. Bu açıdan bakıldığında Mübarek iktidarını korumanın maliyetini üstlenmek yerine Mübarek'in devrilişine göz yummakla, 3 Temmuz askeri darbesi aynı stratejinin parçalarıdır. Ordunun 1952 yılından beri kesintisiz bir şekilde devam eden merkezi gücü gereği kendi çıkarlarına uygun bir siyasi sistemi koruma veya oluşturma kapasitesine halen sahiptir ve bu kapasiteyi tehdit edecek her türlü değişimi kontrol veya manipüle etmeye hazır olduğu görülmektedir.

Kaynakça

Adam Przeworski (1991), *Democracy and the Market; Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, New York: Cambridge University Press.

Adrian Karatnycky (2002), "Muslim Countries and the Democracy Gap", *Journal of Democracy*, Volume 13, Number 1, January 2002, 99-112.

Alfred C. Stepan, ve Graeme B. Robertson (2003), "An 'Arab' more than 'Muslim' Electoral Gap", *Journal of Democracy* 14:3, 29-44.

Alfred C. Stepan, ve Graeme B. Robertson (2004), Arab, Not Muslim, Exceptionalism, *Journal of Democracy*, Volume 15, Number 4, October 2004, 140-146.

Ammar Ali Hassan (1994), "The performance of the Islamic Alliance in the People's Assembly," [(Eds.) Muhammad S. Kharboosh, *Political Evolution in Egypt 1982-1992*, Cairo: Center for Political Research and Studies, 133-160.

Amos Perlmutter, "The Praetorian State and the Praetorian Army: Toward a Taxonomy of Civil-Military Relations in Developing Polities", Comparative Politics, Vol. 1, No. 3 (Apr., 1969), 382-404.

Anouar Abdel-Malek (1967), "The Crisis in Nasser's Egypt", New Left Review, I/45, September–October, 67-81.

Asef Bayat (1998), "Revolution without Movement, Movement without Revolution: Comparing Islamic Activism in Iran and Egypt", *Comparative Studies in Society and History,* 1998, 40: 136-169.

Ashraf Swelam (2011), "Egypt's 2010 Parliamentary Elections: The Landslide, Egypt's *Internatıonal Economıc Forum, Occasional Papers 2*: January 2011

Atef Said, "The Paradox of Transition to "Democracy" under Military Rule", Social Research, Vol.79: No:2. Summer 2012, 397- 434.

Bahgat Korany, "Arab Democratization: A Poor Cousin?", *Political Science and Politics*, Vol. 27, No. 3 (Sep., 1994), 27, 511-513.

Bayram Sinkaya, "Devrimci Ordu ve Siyaset: İslam Devrimi Muhafızları Ordusu Örneği", Ortadoğu Etütleri, Temmuz 2011, Cilt 3, Sayı 1, 123-155.

Bruce Bueno de Mesquita ve Alastair Smith (2012), *The Dictator's Handbook: Why Bad Behavior is Almost Good Politics*, Newyork: Public Affairs.

Can Acun, (2013), "Mısır Ordusunun İktisadi Krallığı", http://odak.setav.org/page/misir-ordusunun-iktisadi-kralligi/5683.

Charlie Beckett (2011), "After Tunisia And Egypt: Towards A New Typology Of Media And Networked Political Change", http://blogs.lse.ac.uk/polis/2011/02/11/after-tunisia-and-egypt-towards-a-new-typology-of-media-and-networked-political-change/. (Erişim Tarihi: 25 January 2012).

Contemporary Politics, Vol. 17, No. 4, December 2011, 373–391.

Daniel Brinks and Michael Coedge, (2006), "Diffusion Is No Illusion: Neighbor Emulation in the Third Wave of Democracy", *Comparative Political Studies,* May 2006 vol. 39, no. 4, 463-489.

Denis Sullivan, and Abed-Kotob Sana (1999), *Islam in Contemporary Egypt: Civil Society vs. the State*, London: Lynne Rienner Publisher.

Derek Hopwood (1993), *Egypt: Politics and Society, 1945-1990*, London: Routledge.

"Egyptian generals speak about revolution, elections," Washington Post, May 18, 2011, https://www.washingtonpost.com/world/middle-east/egyptian-generals-speak-about-revolution-elections/2011/05/16/AF7AiU6G_story.html (Erişim Tarihi: 20.05.2011).

Elie Kedourie, (1994), *Democracy and Arab Culture, London: Frank Cass.*

Eliezer Beeri (1969), Army Officers in Arab Politics and Society, New York: Praeger,1970.

Ellen Lust (2011), "Missing the Third Wave: Islam, Institutions and Democracy in the Middle East", *St Comp Int Dev*, (2011) 46, 163–190.

Ellen Okar (2004), "The Management and Manipulation of Political Opposition", *Comparative Politics*, Vol. 36, No. 2 (Jan., 2004), 159-179.

Eva Bellin (2004), "The Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Exceptionalism in Comparative Perspective", *Comparative Politics,* Vol. 36, No. 2, 139-157.

Eva Bellin (2012), Reconsidering the Robustness of Authoritarianism in the Middle East, Lessons from the Arab Spring, *Comparative Politics,* January, 2012, .127-149.

Ha-Joon Chang (2003), *Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Hala G. Thabet (2006), "Egyptian Parliamentary Election: Between Democratization and Autocracy", *Africa Development, Vol. XXXI, No. 3, 2006, 11–24.*

Hazem Kandil (2014), "Mısır'da İki Devrim Arasında Ordu ve 30 Haziran 2013'ün Tahlili", Çev: Akın Emre Pilgir, Der: Y. Doğan Çetinkaya, *Ortadoğu: Direniş, Devrim, Emperyalizm*, İstanbul: İletişim Yayınları, 89-147.

Holger Albrecht (2005), How can Oosition Suort Authoritarianism? Lessons from Egypt Democratization, 12 (3): 378-397.

İsmail Numan Telci (2008), "Mısır 2008", Ed. Kemal İnat, v.d. *Ortadoğu Yıllığı 2008*, İstanbul: Küre Yayınları.

İsmail Numan Telci (2010), "Mısır 2010", Ed. Kemal İnat, v.d. *Ortadoğu Yıllığı 2010*, İstanbul: Açılımkitap, 2011.

J. A. Vargas, (2011), The 'Me' In Media. http://www.huffingtonpost.com/jose-antonio-vargas/egypt-age- (Erişim Tarihi: 25 Ocak 2011)

Jason Brownlee (2002), "The Decline of Pluralism in Mubarak's Egypt," *Journal of Democracy*, Volume 13, Number 4, October 2002, 5-14.

Jason Brownlee (2007), *Authoritarianism in Age of Democratization*, Cambridge: Cambrdige University Press.

John Alterman (2012), "Egypt in Transition: insights and options for US Policy", www.csis.org/mideast (Erişim: 19 Ekim 2013)

John Waterburry (1994), "Democracy Without Democrats? The Potential for Political Liberalization in the Middle Est", Ed. Ghassan Salame, *Democracy Without Democrats? The Renewal of Politics in the Muslim World*, New York: I. B. Tauris, 23-48.

Larry Diamond (2010), "Why Are There No Arab Democracies", *Journal of Democracy*, Volume 21, Number 1, January 2010, 93-112.

Leonard Binder (1978), In a Moment of Enthusiasm Political Power and the Second Stratum in Egypt, Chicago: University of Chicago Press.

Lost in Transition (2012), "The World According to Egypt's SCAF", *International Crisis Group Middle East Report no. 121*, April 24, 2012.

Marc F. Plattner, Larry Jay Diamond (2002), "Democratization in the Arab World?", Journal of Democracy, Volume 13, Number 4, October 2002, 5-6.

Mark Beissinger v.d. (2012). "Who Participates in Democratic Revolutions? A Comparison of the Egyptian and Tunisian Revolutions", Prepared for Presentation at the American Political Science Association Meetings: August 29th-September 2nd, New Orleans.

Maria J. Stephan and Erica Chenoweth, "Why Civil Resistance Works: The Strategic Nonviolent Conflict", International Security, 2008, Vol. 33, No. 1, 7-25.

Maye Kassem, "Democratization" Reforms as a Means of Stabilizing Aut-

horitarian Rule in Contemporary Egypt", Ed:, Dietrich Yung, *Democratization and Development: New Political Strategies fort he Middle East*, NewYork: Palgrave Mc Millan, 2006, 129-150.

Michael L. Ross (2001), "Does Oil Hinder Democracy?" *World Politics* 53, No. 03, June 13, 2011, 325–361.

Moheb Zaki (1994), *Civil Society and Democratization in Egypt, 1981-1994*, Kahire, The Ibn Khaldoun Center.

Mona El-Ghobashy (2006), "Egypt's Paradoxical Elections", *Middle East Report 238*: 20-29.

Muhammed Cemal Arefe (2008), "Mısır'da Siyasi Partilerin Durumu", *Time Türk,* http://www.timeturk.com/tr/2008/09/19/misir-da-siyasi-partilerin-durumu.html (Erişim Tarihi: 19 Eylül 2008)

Raymond Hinnebusch (1988), *Egyptian Politics under Sadat: The Post-Populist Development of an Authoritarian Modernizing State*, Boulder: Lynne Rienner Publishers.

Raymond William Baker (1978), Egypt's Uncertain Revolution Under Nasser and Sadat, Cambridge: Harvard University Press.

Richard Falk (2011), "Egypt's Berlin Wall Moment", *AlJazeera English*, http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2011/02/20112795229925377.html (ET: 8 Şubat 2011)

Robert Springborg, Mubarak's Egypt: Fragmentation of the Political Order, Boulder: Westview Press, 1989

Roger Owen (2012), *The Rise and Fall of Arab Presidents for Life*, Cambridge, London, Massachusetts: Harvard University Press.

S. Ackerman (2011), "Egypt's Internet Shutdown Can't Stop Mass Protests", January 28, 2011. http://www.wired.com/dangerroom/2011/01/egypts-internet-shutdown-cant-stop-mass-protests/ (Erişim Tarihi: 25 January 2012).

"Sadat's Power Base," Journal of Palestine Studies, Vol. 7, No. 2, 1978, 159-161.

Samuel Huntington (1984), "Will More Countries Become Democratic", *Political Science Quarterly*, Vol. 99, No.2, Summer 1984, 193-218.

Samuel Huntington (2010), *Üçüncü Dalga: Geç 20. Yüzyılda Demokratikleşme***,** İstanbul: Kilit Yayınları.

Selin M.Bölme v.d. (2011), *25 Ocak'tan Yeni Anayasa'ya Mısır'da Dönüşümün Anatomisi*, Ankara, SETA Yayınları.

Simon Bromley, (1997), "Middle East Exceptionalism, Myth or Reality", *Democratization,* Ed., David Potter v.d., Cambridge: Polity Press, 1997, 321-344.

Stepan Voigt (2005), "Islam and the Institutions of a Free Society", *The Independent Review*, v. X, n. 1, Summer 2005, 59-82.

Stephan Roll (2010), "Gamal Mubarak and the Discord in Egypt's Ruling Elite" *Carnegie Endowment for International Peace* http://carnegieendowment.org/2010/09/01/gamal-mubarak-and-discord-in-egypt-s-ruling-elite/b1yb.

Steven Cook (2007), *Ruling But Not Governing*, Baltimore: The John Hopkins University Press.

"Egypt's revolution: Interactive Map, BBC News, 11 Şubat 2011, http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-12327995

"Text of Communique No. 2 from the Egyptian military", 11.02.2011, http://www.mcclatchydc.com/2011/02/12/108638/text-of-communique-no-2-from-the.html#storylink=cpy (Erişim Tarihi: 03.10.2015).

"Text of Egyptian military communique No. 1 Thursday, Feb. 10", http://www.mcclatchydc.com/2011/02/12/108637/text-of-egyptian-military-communique.html#storylink=cpy (Erişim Tarihi:12.10.2015).

"Text of Communique No. 4 from Egypyt's Supreme Council of the Armed Forces", http://www.mcclatchydc.com/news/nation-world/world/article24611779.html (Erişim Tarihi: 03.10.2015).

"Text of Communique No. 5 issued by the Egyptian military", 13.02.2011, http://www.mcclatchydc.com/news/nation-world/world/article24611800.html (Erişim Tarihi: 03.10.2015).

"Timeline: Egypt's revolution", 14 Şubat 2011, Aljazeera, http://english.aljazeera.net/news/middleeast/2011/01/201112515334871490.html;

"Mısır'daki katliamın bilançosu: 3 bin 533 ölü", http://www.aa.com.tr/tr/dunya/misirdaki-katliamin-bilancosu-3-bin-533-olu/225113.

Terrence Lee(2009), "The Armed Forces and Transitions from Authoritarian Rule, Explaining the Role of the Military in 1986 Philippines and 1998 Indonesia", *Comparative Political Studies*, Volume 42 Number 5, May 2009, 640-669.

Theodor Tudoroiu (2011), "Assessing Middle Eastern trajectories: Egypt after Mubarak"

Yazid Sayyigh (2012), "Above the State: The Officers' Republic in Egypt", The Carnegie Papers.